

DZIEJE GMACHU KRAKOWSKIEGO COLLEGIUM MINUS

Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego od 1971 roku znajduje się w budynku przy ul. Gołęziej 11 w Krakowie, od roku 1475 będącym siedzibą średniowiecznego Collegium Minus. W obrębie zwartej zabudowy krakowskiego *Quartier Latin* było to drugie po Collegium Maius najstarsze kolegium uniwersyteckie. Jednak z Uniwersytetem Krakowskim obiekt ten był już związany nieco wcześniej, bo co najmniej od roku 1428, gdyż od tego czasu potwierdzone jest istnienie w tym samym miejscu najstarszej ze studenckich burs – Bursy Divitum – która według nowożytnego przekazu Żegoty Pauliego miała powstać zaraz po roku 1400 z fundacji Stobnera. W wyniku badań archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych niedawno w obrębie piwnic i w najbliższym otoczeniu samego budynku ustalono, że gmach Collegium Minus powstał w wyniku zespolenia dwóch dawniejszych obiektów gotyckich. Starsza z budowli istniała w miejscu, gdzie obecnie znajduje się komora piwnicy pod zachodnim skrzydłem budynku. Na przełomie XIII i XIV wieku była to parterowa część domu mieszkalnego, tylko nieznacznie zagłębiona w naturalne podłoże. Najlepiej zachowaną częścią wspomnianego założenia są pozostałości północnej ściany elewacyjnej z otworem wejściowym i fragmentem zamurowanej wnęki okiennej. Odkrycie relikwów

dwóch kamiennych murów granicznych przy fundamentach Collegium Minus od strony Ogrodu Profesorskiego świadczyć

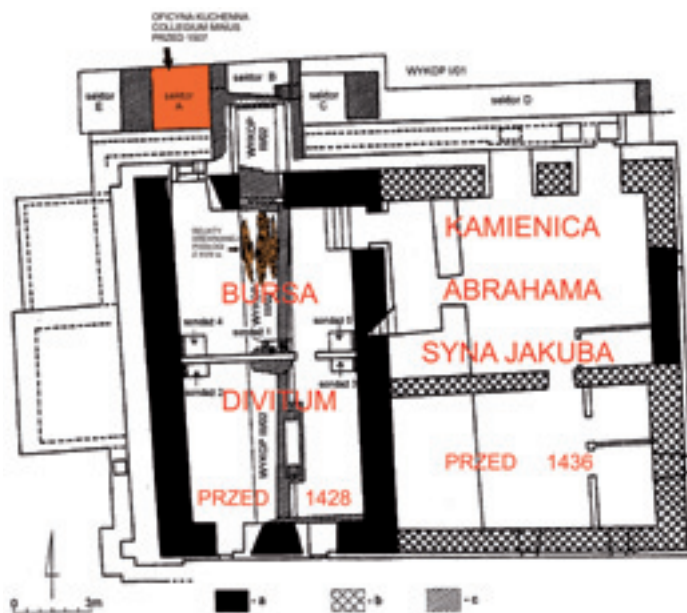

Gmach Collegium Minus Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie; stan obecny

D. Niemiec

musi o tym, że kamienicę tę rozbudowano w drugiej połowie XIV wieku i co najmniej od tamtego czasu na zapleczu właściwego budynku frontowego funkcjonowała rozwinięta zabudowa oficynowa. Tak ukształtowany obiekt przed rokiem 1428 stał się siedzibą Bursy Divitum, której najsłynniejszym mieszkańcem był – jeszcze jako żak – Jan Długosz. W roku 1449 obok murowanej Bursy Divitum powstać miał drewniany budynek, który był pierwotną siedzibą Collegium Minus. Wzmianka z roku 1457 pozwala lokalizować najstarszy drewniany budynek tego Collegium przy ul. Jagiellońskiej, naprzeciwko domu szlachcica Belonki, tożsamego z późniejszą nowożytną Bursą Śmieszkowską, a więc w rejonie obecnej bramy Ogrodu Profesorskiego.

Wyraźnie należy podkreślić fakt, że zachowane w piwnicy pod zachodnim skrzydłem Collegium Minus relikty budynku mieszkalnego należą, obok znanego z przekazów pisanych słynnego domu Szczepana Pęcherza (pozostałości tego domu można obejrzeć w Collegium Maius), do najstarszych murowanych obiektów w obrębie bloku zabudowy ograniczonego ulicami: Gołębią, Jagiellońską i św. Anny oraz od zachodu Plantami (współcześnie ten blok zabudowy

GOTYCKI GMACH COLLEGIUM MINUS PO 1475

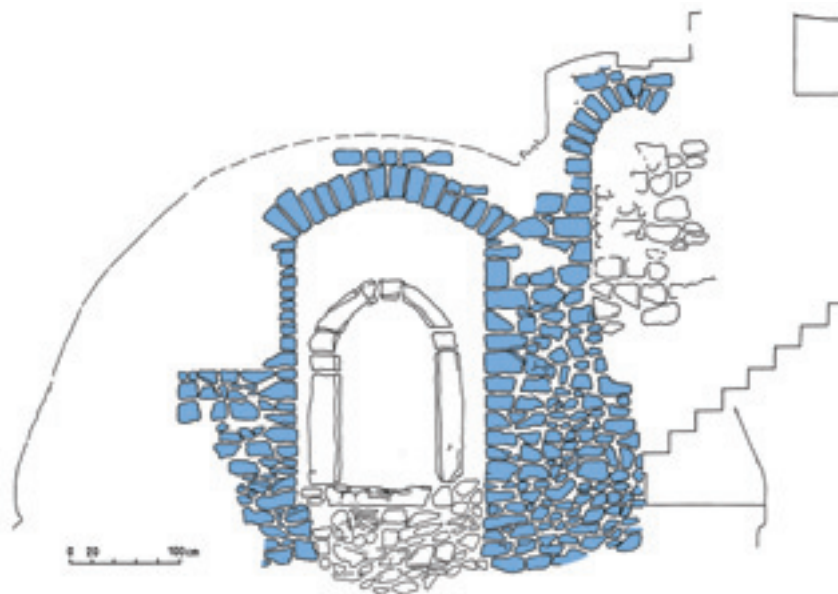
Rzut gotyckich relikwów na planie piwnic Collegium Minus wg D. Niemca i S. Sławińskiego. Kolorem czarnym oznaczono mury kamienicy z XIII/XIV w., kratką – narożny ceglany dom z 2. poł. XIV – 1. poł. XV w., szrafowaniem – relikty odkrytych murów, w tym murów granicznych z 2. poł. XIV w., kolorem pomarańczowym – relikty klepiska oficyny kuchennej przed 1507 r.

oznaczono numerem 27). Obydwa najstarsze murowane domy w kwartale uniwersyteckim można łączyć z grupą ponad stu najstarszych kamienic krakowskich, wydzielonych w zabytkowej strukturze miejskiej w ostatnim ćwierćwieczu w wyniku badań architektonicznych przeprowadzonych przez Waldemara Komorowskiego i Marka Łukacza. Wymienieni badacze przekonywująco uzasadnili pogląd, że najstarsze partie obecnych kamienic znajdują się w piwnicach i pierwotnie były partiami murowanych domów. Większość z tych obiektów powstała na przełomie XIII i XIV wieku, przede wszystkim w okresie czeskich rządów Wacława II i w dobie panowania Władysława Łokietka. Najbardziej znanym tego typu budynkiem jest tzw. wieża mieszkalna wójta Henryka, wzniesiona u schyłku XIII wieku przy ul. Brackiej 3/5, w miejscu późniejszej Bursy Węgierskiej. Wspomniana reprezentacyjna siedziba wójtowska to obiekt doskonale udokumentowany w źródłach historycznych i wzorcowo przebadany pod względem architektonicznym, o którym wiadomo, że istniał już przed rokiem 1312, co wynika z zachowanych dokumentów, poświadczających, że był przedmiotem konfiskaty książęcej po stłumieniu buntu osławionego wójta Alberta, brata właściciela obiektu przy ul. Brackiej. Innym równie wczesnym domem o cechach analogicznych do obiektu odkrytego w Collegium Minus jest przyrynkowa kamienica usytuowana na rogu ulic Sławkowskiej i Szczepańskiej, którą odnotowano w księdze miejskiej pod rokiem 1317 jako własność wójta Ludwika. Znane jest również położenie relikwów dwóch kolejnych kamienic przyrynkowych – posesje na Rynku nr 20 i 47 – które w czasie buntu wójta Alberta należały do Hermana z Raciborza i wójta sandomierskiego Witka.

Nikłe elementy architektoniczne zachowane pod wschodnim skrzydłem Collegium Minus, przede wszystkim kamienny łęk konstrukcyjny nad ewentualnym wejściem od strony ul. Jagiellońskiej, mogą świadczyć o istnieniu podobnie datowanego obiektu również w tej części budynku. Mniej wątpliwości co do datowania budzą jednak relikty wskazujące na istnienie w tym wschodnim paśmie piwnic nieco młodszej gotyckiej kamienicy, datowanej na drugą połowę XIV lub pierwszą połowę XV wieku. Odkryte w tym miejscu (obecny róg ulic Gołębiej i Jagiellońskiej) wątki murowane należały pierwotnie do przyziemia narożnego ceglanego budynku mieszkalnego o dwutraktowym układzie wnętrza. Opisany obiekt gotycki może być identyfikowany z narożnym domem wzmiankowanym w 1436 roku jako własność żydowska, należąca do Abrahama, syna Jakuba.

W 1462 roku wszystkie budynki uniwersyteckie, w tym najstarsze drewniane Collegium Minus, spłonęły w wielkim pożarze, który swym zasięgiem objął południową część Krakowa. Z wymienionym kataklizmem wiązać można przypuszczalnie warstwę destrukcji o dość okazałej miąższości (o grubości do 40–60 cm), odkrytą w Ogrodzie Profesorskim przy Collegium Minus, w skład której wchodziła żółta glina wymieszana z dużą ilością potłuczonych dachówek gąsiorowych, przepalonych polepy i częściowo spopielonych węgielków. Dominującą liczbowo kategorią materiałów archeologicznych odkrytych w tej warstwie pożarowej jest dachówka gąsiorowa, która przy zupełnym braku innego rodzaju znalezisk ceramiki budowlanej lub rumoszu kamiennego może stanowić przesłankę do łączenia tej warstwy właśnie z pożarem, jaki miał miejsce w roku 1462, co pozostaje w zgodzie z treścią przekazu Jana Długosza, że spłonąć miały wówczas przede wszystkim dachy budynków uniwersyteckich.

W latach 1475–1476 dawna Bursa Divitum została zaadaptowana na siedzibę Collegium Minus, a sam gmach powiększono

Ściana północna najstarszego budynku z przełomu XIII i XIV w. w tzw. Sali Gotyckiej Collegium Minus, stan obecny; w latach 1428–1475 siedziba Bursy Divitum. Rys. E. Grochowska i D. Niemiec na podstawie wyników badań S. Sławińskiego oraz D. Niemca (relikty najstarszej kamienicy z XIII/XIV w. zaznaczono kolorem niebieskim)

Rekonstrukcja wnętrza parteru kamienicy krakowskiej z początku XIV w., odkrytej w piwnicach Collegium Minus, zaadaptowanej przed 1428 r. na siedzibę Bursy Divitum. Rys. D. Niemiec w oparciu o szkic E. Grochowskiej i W. Komorowskiego

ALMA MATER | 23

o narożny dom, który w 1469 roku przestał być własnością gminy żydowskiej. Odkryte przy fundamentach Collegium Minus pokłady warstw kulturowych wskazują też, że skutkiem znacznego podnoszenia się poziomów użytkowych na zewnątrz budynku dawne przyziemie Bursy Divitum już w XV wieku stało się głęboką piwnicą i konieczne było dostosowanie pomieszczenia do tej nowej funkcji. W tym celu usunięto pierwotny drewniany strop i zastąpiono go murowanym sklepieniem z wysoko położonymi szybikami okiennymi. W trakcie przeprowadzonych w ostatnich latach remontów uzyskano szereg istotnych informacji o kontekście i konstrukcji fundamentów wzniesionego wówczas, a funkcjonującego do dzisiaj późnogotyckiego sklepienia piwnicy zachodniej. Okazało się, że posadowione ono zostało na oddzielnie wykonanym fundamencie, a więc do jego oparcia nie wykorzystano podłużnych murów obwodowych starszego założenia – nowo wykonany fundament został tylko do nich dostawiony. Najpierw w wąskim wykopie wykonano

sam fundament, bardziej zagłębiony w grunt od pierwotnego, a następnie pogłębiono dno pomieszczenia. Na podstawie analizy źródeł pisanych można sądzić, że to wtórne przesklepienie pierwotnego pomieszczenia w piwnicy zachodniej musiało dokonać się przed rokiem 1523. Zasadniczym elementem konstrukcji stropu tej najmłodszej gotyckiej fazy piwnicy zachodniej jest lekko zaostrome sklepienie kolebkowe, założone na osi północ–południe. Sklepienie to zostało wzniesione z łamanego kamienia, uzupełnionego sporadycznie fragmentami cegieł. Z cegły palcowanej całkowicie

Lico ściany parteru kamienicy z 2. połowy XIV w. z widoczną partią fundamentową; odcinek muru odkryty w Ogrodzie Profesorskim przy zachodnim skrzydle Collegium Minus; w latach 1428–1475 siedziba Bursy Divitum

nie, zniszczonego przez pożar przed 1507 r., zachowane w postaci warstwy ciemnopomarańczowej, przepalanej gliny

Przekrój średniowiecznych nawarstwień kulturowych odkrytych przy fundamentach północnej elewacji Collegium Minus; u góry widoczne relikty podłogi oficyny kuchennej Collegium Minus zniszczonej przez pożar przed 1507 r., zachowane w postaci warstwy ciemnopomarańczowej, przepalanej gliny

wykonano natomiast związane z tą fazą przekształceń architektonicznych lunety sklepienne, zlokalizowane przy szybikach okiennych i przy domniemanym korytarzu dawnych schodów do piwnic. Należy zwrócić uwagę, że *in situ* na tynku opisanego późnogotyckiego sklepienia zachowały się odciski po deskowaniu umieszczonym na krążynie i użytym do wzniesienia tej kolebkowej konstrukcji.

Z tego średniowiecznego budynku Collegium Minus pochodzą też ma według Karola Estreichera najstarszy zabytek herbu Uniwersytetu Jagiellońskiego, zachowany w postaci kamiennej tarczy z wyobrażeniem dwóch skrzyżowanych bereli. Ten płaskorzeźbiony herb z końca XV wieku umieszczony był pierwotnie w obrębie portalu wejścia, znajdującego się dawniej przy ul. Jagiellońskiej.

W drugiej połowie XV wieku w zachodniej części zalepca Collegium Minus zbudowana została oficyna kuchenna, wzmiankowana od roku 1507 jako budowla o konstrukcji ryglowej. Badania archeologiczne doprowadziły do wykrycia w tym miejscu pozostałości glinianego, zniszczonego przez pożar przed 1507 r., zachowane w postaci warstwy ciemnopomarańczowej, przepalanej gliny

Zasadniczy gmach Collegium Minus (bez wzmiankowanej w źródłach pisanych oficyny na zalepczu) reprezentuje typ tradycyjnego układu szerokofrontowej kamienicy krakowskiej z XIV i XV wieku. Z przekazów pisanych wynika, że jeszcze w pierwszej ćwierci XVI wieku był to budynek jednopiętrowy, nakryty dachem kalenicowym, z dwoma szczytami bocznymi. Tuż przed rokiem 1523 nadbudowano w nim drugie piętro i wzniesiono nowy dach, a w la-

D. Niemiec

Późnośredniowieczne naczynie (XV w.) do przechowywania mleka znalezione w Ogrodzie Profesorskim przy Collegium Minus UJ

G. Zygiel

Fragment kafla renesansowego z przedstawieniem twarzy anioła-tarczownika (?), XVI w., warsztat Bartosza z Kazimierza; znalezisko z piwnic Collegium Minus UJ

tach 1612–1641 przekształcono ten dach z dwuspadowego na pogrążony oraz wybudowano attykę, która została ukazana na najstarszym przedstawieniu ikonograficznym budynku Collegium Minus z roku 1699, zamieszczonym w *Liber Diligentiarium*. W obrębie zasypanych partii piwnic Collegium Minus znaleziony został interesujący zbiór renesansowych i barokowych kafli płytowych, które jednoznacznie wskazują na typ urządzeń grzewczych funkcjonujących w obrębie wyższych kondygnacji budynku. Piece kaflowe obok swojej podstawowej funkcji użytkowej wzbogacały walory estetyczne wystroju wnętrza. Szczególnie mogą o tym świadczyć zachowane ułamki kafli z pieców renesansowych, reprezentujących bardzo wysoki poziom artystyczny, a ich jakość może być porównywana do kafli wykonywanych w tym czasie na potrzeby komnat wawelskich w słynnym warsztacie Bartosza z Kazimierza.

W latach 1733–1759 wzmocniono fundamenty całego budynku i wzniesiono narożne szkarpy, a w roku 1765 przeprowadzono gruntowną przebudowę wnętrza obiektu, między innymi zmieniono układ kondygnacji i wprowadzono trzecie piętro przy zachowaniu dotychczasowej wysokości budynku, a dawna attyka nakryta została daszkiem z gontów. Wygląd

tego gmachu po przebudowie dokonanej w XVIII wieku można odtworzyć na podstawie obrazu przypisywanego Teodorowi Stachowiczowi.

Przy północnej elewacji budynku Collegium Minus znajduje się mały aneks połączony z piwnicą zachodnią. Ta wydzielona piwniczka znajduje się już poza obrysem zewnętrznym rzutu parteru, na zewnątrz osi otworu wejściowego północnej ściany najstarszej piwnicy. Pierwotnie funkcjonowało w niej wyjście na podwórze, w którym osadzono schody prowadzące z Ogródu Profesorskiego do piwnicy Collegium. Ściany tego komunikacyjnego aneksu wykonane są z łamanego kamienia i dostawione do północnej elewacji najstarszej w budynku, zachodniej piwnicy. Zarówno sklepienie, jak i fundament piwniczki wznoszą się w kierunku północnym. Piwnica ta, o formie tzw. szyi, powstała w XVIII wieku. Z tą samą fazą budowlaną łączyć należy osadzenie ścianki z portalem w świetle wnęki średniowiecznego wejścia zachowanego w ścianie północnej, do której dostawiono ten aneks piwniczny. W tym samym czasie w piwnicy ułożono nową drewnianą nawierzchnię wykonaną z nieobryzanej tarcicy dębowej. Szczątki drewna stanowiącego tę podłogę wypreparowano w związku z obniżeniem dna piwnicy w 2002 roku.

Najstarsze przedstawienie ikonograficzne Collegium Minus. Widok kwartału uniwersyteckiego z końca XVII w. Rysunek w Liber Diligentiarium z roku 1699

W latach 1815–1821 w budynku Collegium Minus zamieszkali studenci przeniesieni z Bursy Jerozolimskiej, a następnie do roku 1823 istniał tutaj Gabinet Kliniki Teoretycznej i Weterynarii. Od 1826 roku rozpoczęła w nim działalność Szkoła św. Anny.

W latach 1845–1848 dokonano kolejnej gruntownej przebudowy obiektu i w jej wyniku powrócono do dwupiętrowego układu kondygnacji oraz zniesiono zwieńczenie murów w postaci atyki, a dach o pogrążonej konstrukcji połączy zastąpiono czterospadowym. W tak odnowionym gmachu umieszczono Bursę Muzyczną, a na drugim piętrze do 1870 roku znajdowała się Szkoła Sztuk Pięknych i tutaj właśnie pod okiem Wojciecha Stattlera kształcił swój warsztat malarski Jan Matejko. Niektóre z tych pomieszczeń Uniwersytet odzyskał już w 1865 roku i przeznaczył na użytek Wydziałów Teologicznego i Filozoficznego.

W roku 1910 nadbudowano w Collegium Minus trzecie piętro, a w latach 1921–1927 doszło do odgruzowania i adaptacji starych piwnic pod częścią wschodnią obiektu oraz wybudowania wzdłuż całego obwodu budynku kanału odwadniającego.

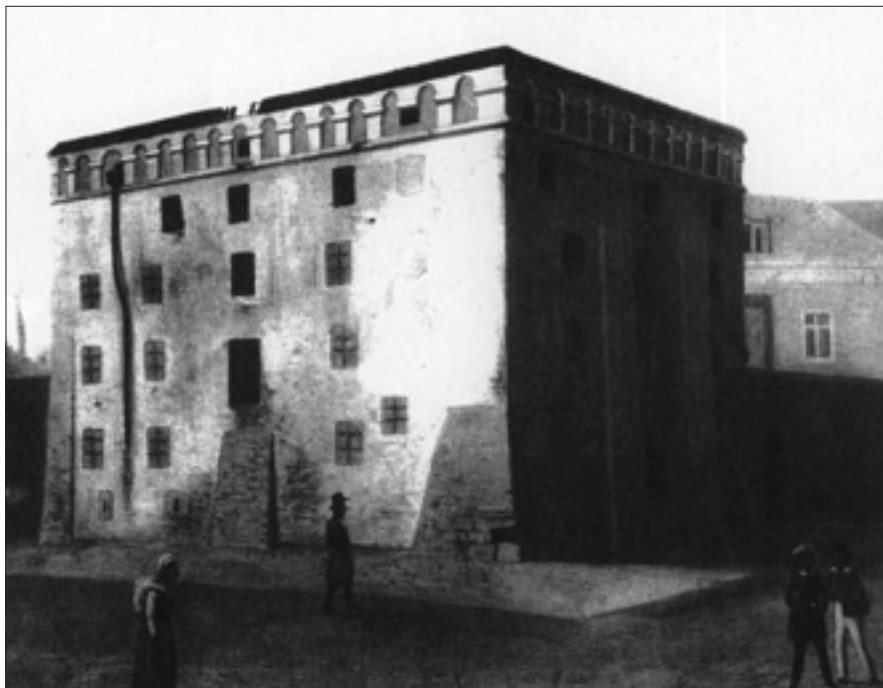
W latach sześćdziesiątych XX wieku przeprowadzono generalny remont obiektu, w czasie którego przebudowie uległo jego poddasze, przykryte nową konstrukcją dachu o dość stromych i silnie wystających połaciach. Wówczas też powstało zwieńczenie elewacji tej budowli w postaci pseudogotyckiego fryzu arkadowego. W wyniku tych prac ostatecznie uformowano współczesny kształt budynku. Od zakończenia tego remontu w roku 1971 gmach Collegium Minus jest siedzibą Instytutu Archeologii UJ.

W latach 1997–2006 przeprowadzono w nim szereg prac remontowo-budowlanych, których celem były odnowienie i modernizacja obiektu. Wśród wykonanych ostatnio robót warto zwłaszcza podkreślić dokonaną dla potrzeb naukowo-dydaktycznych adaptację powierzchni użytkowej pomieszczeń na poddaszu i w piwnicach. Wykonano także pełną izolację fundamentów i osuszono podpiwniczenie obiektu. Wschodnie skrzydło piwnic przystosowano do potrzeb nowoczesnej pracowni źródłoznawczej. Natomiast zupełnie inny charakter nadano piwnicy pod zachodnim skrzydłem budynku, gdyż wykonano w niej profesjonalne prace konserwatorskie, w wyniku których przywrócono zabytkową przestrzeń pierwotnej gotyckiej sali.

W okresie od sierpnia 2001 do października 2002 roku, na zlecenie dyrektora Instytutu Archeologii UJ prof. Jana Chochorowskiego, autor artykułu przeprowadził ratownicze prace

archeologiczne na terenie posesji Collegium Minus. Nadzorem badawczym objęto zarówno wykopy w obrębie zachodniego pasma piwnic budynku, jak i wykopy na terenie Ogrodu Profesorskiego, przy północnej elewacji gmachu Collegium Minus oraz przy ul. Gołębiej, obok narożnika południowo-zachodniego

tego budynku uniwersyteckiego. Niezależne badania architektoniczne remontowanych wówczas piwnic obiektu przeprowadził mgr Stanisław Sławiński, któremu autor wyraża szczególne podziękowania za owocną współpracę badawczą i życzliwe konsultacje. Szerzej wyniki ostatnio wymienionych badań omówione zostały w niepublikowanym opracowaniu autorstwa Stanisława Sławińskiego: *Kraków, ul. Gołębia nr 11, Collegium Minus. Badania architektoniczne piwnic*, Kra-

Wygląd Collegium Minus w XVIII w. Widok namalowany gwaszem przez T. Stachowicza

ków 2001 (maszynopis w PKZ „Arkona”).

Wśród ważniejszych opublikowanych monograficznych opracowań historii gmachu Collegium Minus należy wymienić artykuł Karola Estreichera, *Dawne budynki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [w:] *Gospodarka i budynki Uniwersytetu Jagiellońskiego od XV do XVIII wieku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CCCXXXIII, „Prace Historyczne”, z. 45, Kraków 1973, s. 5–53, oraz rozdział książki Andrzej Włodarka, *Architektura średniowiecznych kolegiów i burs Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków 2000.

Wyniki najnowszych badań archeologiczno-architektonicznych tego średniowiecznego obiektu opublikowane zostały [w:] Dariusz Niemiec, *Gotycki gmach krakowskiego Collegium Minus w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych*, „Menhir”, nr 2/2004, Kraków 2004, s. 19–27; *idem*, *Gotisches Gebäude des Krakauer Collegium Minus im Lichte der archäologisch-architektonischen Forschungen*, Recherches Archéologiques de 1999–2003, Kraków 2006, s. 252–268; *idem*, *Archeologia średniowiecznego Uniwersytetu Krakowskiego*, „Alma Mater”, nr 82/2006, s. 30–34; *idem*, *Uniwersytet Krakowski w badaniach archeologicznych*, [w:] *Archeologiczne ślady Uniwersytetu Krakowskiego. Katalog wystawy w Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 2006, s. 8–40; *idem*, *Krakowski kwartał uniwersytecki w krajobrazie urbanistycznym średniowiecznego miasta lokacyjnego*, [w:] *Kraków – europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791. Katalog wystawy w Krzysztoforach*, Kraków 2007, s. 69–90.

Dariusz Niemiec